कुम्भकर्ण पु० कुम्भ इव कर्णावस्य । रावणानुजे राक्षसभेदे स च विश्रवसः केकस्यां जातः तदुत्पत्तिकथा रामा० उत्त०का० सुमालिकन्यया केकस्या अग्निहोत्रकाले सन्ध्यासमये पुत्रमभिलषन्त्या प्रार्थितेन विश्रवसा राक्षसयोनिपुत्रप्राप्तिरूपो वरोदत्तः। यथा "दारुणायां तु वेलायां यस्मात्त्वं मामुपस्थिता । शृणु तस्मात् सुतान् भद्रे ! यादृशान् जनयिष्यसि । दारुणान् दारुणाकारान् दारुणाभिजनप्रियान् । प्रसविष्यसि सुश्रोणि ! राक्षसान् क्रूरकर्मणः" इत्युपक्रमे "एवमुक्ता तु सा कन्या राम ! कालेन केनचित् । जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम् । दशग्रीवं महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम् । ताम्रोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्द्धजम्" इति रावणोत्पत्तिमुक्त्वा "तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महाबलः । प्रमाणात् यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते । ततः शूर्पनखा नाम संजज्ञे विकृतानना । विभीषणस्तु धर्मात्मा केकस्याः पश्चिमः सुतः" इति । भा०व०१७४ अ० तु पुष्पोत्कटात्तस्योत्पत्तिरुक्ता" यथा

"पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्द्धदेहोऽभवन्मुनिः। विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत । बुबुधे तन्तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः । कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स सदा नृप !। स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः। राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः। ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः। ऋषिं भरतशार्दूल! नृत्यगीतविशारदाः। पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशाम्पते!। अन्योन्यस्पर्द्धया राजन् ! त्रयस्तामाः सुमध्यमाः। तासां स भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान्। लोकपालोपमान् पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान्। पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ । कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि । मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम्। राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा। विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् । स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः। दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः । महोत्साहो महावीर्यो महासत्वपराक्रमः । कुम्भकर्णो बलेनासीत् सर्वेभ्योऽभ्यधिको युधि । मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः" । तस्य ब्रह्मतोवरप्राप्तिरुक्ता रामा०उ० का०१० सर्गे यथा "इत्युक्त्वा कुम्भकर्णाय वरं दातुमवस्थितम्। जापमप्रतिं सुराःसर्वे वाक्यं प्राञ्जलयोऽब्रुवन् । न तावत् कुम्भकर्णाय प्रदातव्योवरस्त्वया। जानीषे हि यथा लोकांस्त्रासयत्येष दुर्मनाः। नन्दनेऽप्सरसः सप्त महेन्द्रानुचरा दश । अनेन माषिता ब्रह्मन्नृषयोमानुषास्तथा । अलब्धवरपूर्वेण यत् कृतं राक्षसेन तु । यदेष वरलब्धःस्याद्भक्षयेद्भुवनत्रयम् । वरव्याजेन मोहोऽस्मै दीयतामिमितप्रभ ।। लोकानां स्वस्ति चैवं स्याद्भवेदस्य च संमतिः। एवमुक्तः सुरैर्ब्रह्माऽचिन्तयत्प्रसमन्वयः । चिन्तिता चोपतस्थेऽस्य पार्श्वे देवी सरस्वती । प्राञ्जलिः सा तु पार्श्वस्था प्राह वाक्यं सरस्वती । इयमस्मत्प्रागता देव ! किं कार्यं करयाण्यहम् । प्रजापतिस्तु तां प्राप्तां प्राह वाक्यं सरस्वतीम् । वाणि ! त्वं राक्षसेन्द्रस्य भव वाग् देवतेप्सिता । तथेत्युक्त्वा प्रस्थिता सा प्रजापतिरथाब्रवीत् । कुम्भकर्ण! महाबाहो! वरं वरय योमतः। कुम्भकर्णस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् । स्वप्नुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ! ममेप्सितम् । एवमस्त्विति तञ्चोक्त्वा प्रायात् ब्रह्मा सुरैः समम् । देवी सरस्वती चैव राक्षसं तं जहौ पुनः । ब्रह्मणा सह देवेषु गतेषु च नभस्तलम् । विसृष्टोऽसौ सरस्वत्या स्वां संज्ञां च ततोगतः । कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दुःखितः । दैवं किमिदं वाक्यं समाद्य वदनाच्च्युतम् । अहं व्यामोहितो देवैरिति मन्ये तदागतैः"

स च रामेण हत इति रामा० स्थितम् भारते तु लक्ष्मणेन निहत इति स्थितम् यथा भा० वन० २८६अ० "कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः । अभिदुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलाम् । तस्यापि पततस्तूर्णं क्षुराभ्यामुच्छ्रितौ करौ । चिच्छेद निशिताभ्यां स बभूव चतुर्भुजः । तानप्यस्य भुजान् सर्वान् प्रगृहीतशिलायुधान्। क्षुरैश्चिच्छेद लघुत्वं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् । स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः । तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाराद्रिचयोपमम् । स पपात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे । महाशनिविनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव । तं दृष्ट्वा हतसङ्काशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् । गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्रवन् भयात्" ।

उत्पत्तौ बधे च विरोधस्तु कल्पभेदात् समाधेयः । स च विष्णुपारिषदविजयावतारः सनत्कुमारादिशुनिशापात् आसुरभावमापेदे तत्कथा भाग० अनुसन्धेया ।

कुम्भकामला स्त्री कुम्भाख्या कामला । भावप्र० उक्ते कामलारोगभेदे । "कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखा